

TÓTH KÁLMÁN

A kora újkori orosz hatalom- és államfelfogás európai nézőpontból^{1, 2}

Early Modern Russian Concepts of Power and the State from a European Perspective

Kulcsszavak: Oroszország, európai nézőpont, államfogalom, orosz államnarratíva, Nagy Péter cár, Feofan Prokopovics

Keywords: Russia, European perspective, concept of the state, Russian state narrative, Tsar Peter the Great, Feofan Prokopovich

E könyv előzménye a szerző *A hatalom és az állam problematikája Oroszországban 1462–1725 között európai perspektívából*³ című, magyar nyelven közzétett munkája, melyet az angol változathoz átdolgozott és jelentősen kibővített újabb kutatási eredményekkel. A kötet célja az orosz „politikai” gondolkodásként értelmezhető jelenségcsoport főbb jellegzetességeinek és irányzatainak bemutatása egy olyan korban, amikor a nyugati kereszténység szerzői által használt értelemben vett szuverenitás, állam és politika fogalmai Oroszországban vagy nem is léteztek, vagy éppen csak elkezdtek kialakulni és artikulálódni. A szerző célja nem az orosz politikai gondolkodás történetének átfogó bemutatása, hanem olyan szerzőkre és forrásokra helyezi a hangsúlyt, akik és amelyek meghatározó hatást gyakoroltak a hatalomról való gondolkodás hivatalos felfogására, vagy fontos változásokat indítottak el ezen a téren.

1 Sashalmi, Endre: *Russian Notions of Power and State in a European Perspective, 1462-1725: Assessing the Significance of Peter's Reign*. Boston, Academic Studies Press, 2022.

2 Sashalmi Endre könyve 2023-ban elnyerte az Eighteenth-Century Russian Studies Association év publikációja díját, a rangos Marc Raeff Book Prize-t.

3 Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2020.

A kora újkori orosz politikai gondolkodás az uralkodó (cár vagy nagyfejedelem) isteni eredetű hatalmán alapult, akit Isten földi helytartójának, esetleg egyenesen földi képmásának tartottak, és akinek parancsait Isten akaratával azonosnak gondolták. Sashalmi a hatalomról alkotott felfogásban megfigyelhető változásokat leginkább azon írásos és képi források vizsgálata által próbálja megragadni, amelyek az uralkodás elszemélytelenedése és szekularizációja, ezáltal az államfogalom kialakulása irányába mutattak. Ebben a folyamatban döntő fontosságú, de nem kizárólagos tényező volt a Nagy Péter uralkodása alatt felgyorsult „nyugatosodás”, amely már 1700 előtt elkezdődött. A 17. század végén jelent meg Oroszországban nyugati hatásra a „közjó” fogalma, és a 18. század elejétől lett általános a *goszudarsztvo* használata a forrásokban, amely terminus a század második felétől immár egyértelműen állam értelmű. A szerző fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy az azonosnak tűnő fogalmak értelme jelentősen különbözött a nyugati kultúrkörben és Oroszországban, illetve jelentős szemantikai elmozdulások is végbementek a vizsgált korszakban, valamint az azóta eltelt évszázadok során.

A „nyugatosodás” jelenségkörének vizsgálata szervesen összefügg az európai kontextus bevonásával, és az összehasonlító módszer alkalmazása nemcsak orosz, hanem nyugati vonatkozásban is új eredmények közzétételével egészül ki, melyek a szerző olyan saját kutatási eredményein alapulnak, mint a „szuverén állam” fogalmának előtérbe kerülése a 17. századi Angliában, valamint a 16–17. századi emblemátika szerepe a modern államfogalom létrejöttében.

Módszertani szempontból a szerző leszögezi, hogy a lényeges kapcsolódási pontok ellenére nem klasszikus értelemben vett eszmetörténetet írt, és többféle eltérő megközelítésmódot is alkalmazott a vizsgált tárgy függvényében. A „politikai gondolkodás” fogalmát a már említett történeti sajátosságok miatt a vizsgált korszak nagy részével kapcsolatban igyekszik kerülni, és inkább a hatalomról való gondolkodásról vagy hatalmi ideológiáról beszél. Szerinte az „ideológia” kifejezés modernizálónak tűnhet ugyan, viszont a lehető legtágabb értelemben véve lehetőséget biztosít az Oroszországgal kapcsolatban újabban bevezetett alternatív fogalmak teljes jelentésmezejének felölelésére. A 18. század előtti orosz gondolkodásnak a nyugatitól igen eltérő jellegzetességei miatt a „fogalom” (*concept*) helyett is inkább az „elképzelés” (*notion*) kifejezést részesíti előnyben.

Sashalmi azt is hangsúlyozza, hogy könyvének tárgyát a hatalomra és az államra vonatkozó orosz elképzelések képezik, és nem az állam hatalmi és intézményi realitása, ezért utóbbira csak vázlatos háttérismertetek szintjén tér ki. Az „állam” fogalmát történeti képződménynek tekinti; a modern állam intézményének, eszméjének nyugat-európai kifejlődését Wolfgang Reinhard nyomán a 15. század második felétől a 18. századig tartó időszak termékének tartja, melynek lényege a személytől független legfelsőbb hatalom, és annak más hasonló külső hatalmakhoz viszonyított cselekvőképessége. A szerző az „állam” kifejezés használatát az 1300 előtti viszonyokra csak erős fenntartásokkal tartja alkalmazhatónak, és Oroszország esetében a nyugati fejlődéstől eltérő sajátosságokat véli meghatározónak. Vitatja Mihail Krom orosz történész nézetét, mely szerint a kora modern orosz állam már a 16. század közepére kialakult volna. A szuverenitás nyugati felfogása hiányzott az orosz gondolkodásból, mivel a nyugati abszolút uralkodókhoz képest az orosz uralkodók hatalmának korlátai nem voltak jogi és alkotmányos módon meghatározva. Az uralkodó főhatalmának tételezése alattvalói, és egy adott terület felett még nem feltétlenül igazolja a szuverenitás elméleti koncepciójának meglétét.

A szerző a bevezető fejezet második felében részletesen kifejti az orosz, illetve a nyugati állam- és hatalomfelfogások közötti eltérésekről szóló vitákban elfoglalt pozícióját, és megállapítja, hogy az állam mint realitás az orosz területeken jóval előbb megjelent, mint annak elméleti fogalma. Saját megközelítésmódját felvállaltan Nyugat-központúnak és konzervatívnak tartja, mivel azt vallja, hogy a hatalomról való orosz gondolkodás jellegzetességeit és a nyugati eszmék befogadásának hatását csak akkor érthetjük meg, ha tisztában vagyunk a kettő közötti különbségekkel.

Az orosz politikai gondolkodás fogalomkészletének a nyugati fogalmakhoz való igazítása 1700–1725 között, Nagy Péter uralkodása idején leginkább az ukrajnai származású Feofan Prokopovics munkásságához köthető. E jelentős változás természetesen nem volt átmenet nélküli, a döntő fordulat azonban mind a szövegek, mind az ábrázolások terén néhány évtized alatt ment végbe, a radikális intézményi reformokkal egy időben. Sashalmi Prokopovics nevéhez köti az orosz történelem „állami narratívája” alapjainak lerakását, melynek hatása a történetírásban és a politikai retorikában is mindmáig tetten érhető.

A szerző indokoltnak tartja, hogy a bevezető rész végén részletesebben alátámassza összehasonlító vizsgálata európai kontextusának szükségességét. Az orosz hatalomfelfogásra nem kizárólag a nyugati kereszténység eszméi gyakoroltak hatást, azonban a könyv tárgyát az állam fogalmának oroszországi kialakulása képezi, és a 17. század közepétől az oroszok számára a Nyugat volt a viszonyítási pont a politikai eszmék tudatos befogadásában és átvételében. Nem lenne értelme a kontextus kiterjesztésének például az Oszmán Birodalomra, amelynek eszméitől a korszakban az orosz uralkodók a keleti ortodox keresztények védelmezőiként fellépve egyértelműen elhatárolódtak. A nyugati hatáson kívül nem hagyható teljesen figyelmen kívül a szerb, illetve a tatár befolyás, azonban a szerző szerint „tatár államiságról” a letelepedettség hiánya miatt nem beszélhetünk, és az ázsiai nomád befolyásra utaló „Monomah-sapka” mint uralmi jelkép tetején ott volt a kereszt, hangsúlyozva a bizánci gyökerek fontosságát. Sashalmi nem zárja ki, hogy más összehasonlítások is termékeny vizsgálódások kiindulópontjai lehetnek, saját kutatását azonban az európai kontextusra korlátozza az orosz gondolkodás meghatározó paradigmáit képviselő szerzők munkáiban.

A könyv első része az *Oroszország és Európa: fogalmak tisztázása és az állam problémája* címet viseli, és kilenc fejezetre oszlik. Az első fejezet a bevezetőben vázlatosan már érintett módszertani problémákat fejti ki részletesen, különös tekintettel a Fernand Braudel nevével fémjelzett hosszú időtartamra (*longue durée*) irányuló történelmi megközelítésmód előnyeinek bemutatására. A második fejezet az orosz államiság kereteinek és természetének értelmezésére tesz kísérletet, bemutatva a Moszkvai Nagyfejedelemségtől az Orosz Birodalomhoz vezető folyamatot. A harmadik fejezet a komparatív vizsgálat másik vonatkoztatási pontját, a nyugati keresztény monarchiákban megfogalmazódó államkoncepciókat tárgyalja a késő középkor és a kora újkor időszakában. A negyedik fejezet a metaforák és allegorikus megszemélyesítések szerepének jelentőségét mutatja be a nyugati keresztény államfogalom kialakulásában, amelyet az európai nézőpont jelentőségét hangsúlyozó ötödik fejezet követ. A hatodik és hetedik fejezet az „orosz államnaratíva” létrejöttét és jelentését, illetve historiográfiai következményeit tárgyalja, különös tekintettel a *goszudarsztvo* terminus értelmezésére. A nyolcadik fejezet a 16–17. századi orosz hatalomértelmezések jellem-

zõit, valamint a nyugati keresztény koncepciókkal való összehasonlításuk módszertani nehézségeit veszi vizsgálat alá. Az első részt az orosz szerzők némelyike által a szuverenitásnak megfeleltetett *szamogyerzsavije* fogalmának problémájára reflektáló kilencedik fejezet zárja le.

A három fejezetből álló második rész a hatalom és az állam fogalmára vonatkozó orosz és nyugati felfogások eltérő nézőpontjainak rekonstrukciójára tesz kísérletet a „tulajdonosi dinaszticizmus” kontextusában. A tizedik fejezet Richard Pipes patrimonialis Oroszország-értelmezésének újragondolását fejt ki a „tulajdonosi dinaszticizmus” (*proprietary dynasticism*) fogalmi keretének fényében. A tizenegyedik és tizenkettedik fejezet tárgya a kora újkori nyugati és orosz uralomfelfogások összehasonlító vizsgálata, előbb a hatalomgyakorlás elméleti aspektusainak egymáshoz való viszonyát mutatva be az uralkodó tulajdonosi, hivatali minőségében, valamint isteni jogalapjának tekintetében, majd pedig kifejezetten az utóbbira fókuszálva a nyugat-európai királyok és az orosz cárok isteni jogalapjának összehasonlítása, illetve annak különböző aspektusai és tanulságai kerülnek górcső alá.

A kötet utolsó nagy egysége a Nagy Péter reformjait elméleti szinten legitimáló Feofan Prokopovics írásaiban kifejtett jog- és államelméleti koncepciók eredetének feltárására tesz kísérletet. A tizenharmadik fejezet Prokopovics életének fordulópontjait, valamint legfontosabb politikai munkáit mutatja be, amelyet jog- és államelméletére vonatkozó előzetes megjegyzések követnek, felvezetve az írásaiban előforduló hatalom-, állam-, jog-, szuverenitás és társadalmiszerződés-koncepciók részletes vizsgálatát. A részt lezáró tizenhatodik fejezet Oroszország allegorikus nőalakként történő megszemélyesítésének képi és írásos forrásait mutatja be Péter és utódai idejéből, hangsúlyozva ezek kiemelt jelentőségét az államról alkotott nézetek alakulástörténetében.

A kötet az igen részletes bibliográfia, illetve rendkívül alapos névmutató előtt egy, a *goszudarsztvennoszty* (államiság, illetve államérzület) fogalmának a jelenkori Oroszországban betöltött jelentőségét körüljáró epilógussal ér véget. A szerző tartózkodik a kézirat lezárása után történt eseményeket illető nyílt állásfoglalástól, így az orosz alkotmány 2020-as módosítása előtti szövegére alapozza gondolatmenetét, hangsúlyozva a Nagy Péter uralkodásához kapcsolódó politikai retorika tovább élését az orosz államiságról szóló közjogi diskurzusban. Az autokratikus hatalom és az állam területi integritása közötti szoros összefüggés te-

kinthető az egyik legfontosabb összekötő kapocsnak a cári, a szovjet és a jelenkori orosz politikai gondolkodás között. Az orosz politikai gondolkodás hagyománya az erős államban látja a rend biztosítékát. Az I. Péter cárt az orosz történelem legnagyobb hőisének tekintő Putyin retorikájában valójában semmi új nincsen, politikai retorikájában és cselekvésében egyaránt az „orosz államnarratívát” követi, melynek célja az állam egységének biztosítása. A hatalomról való orosz gondolkodás és nyelv hosszú időtartamra irányuló történészi vizsgálata a szerző szerint nyilvánvalóvá teszi, hogy nem csupán politikai eszméről, hanem politikai kultúráról, sőt politikai hagyományról kell beszélünk, amely része a mentalitásnak, amelynek rekonstruálása nélkül aligha lehetünk képesek elmúlt korok politikai gondolkodásának megértésére.

Sashalmi Endre könyve az orosz és nyugat-európai források és szakirodalom rendkívül alapos feldolgozásán alapul. Az orosz politikai gondolkodás máig meghatározó alapfogalmainak eredetét nyugat-európai összehasonlító perspektívában tárja fel, és elfogulatlan történészi objektivitásra törekszik. Ezért mindenképpen kiemelkedő történészi teljesítménynek számít, amely hozzájárulhat az orosz és a nyugati politikai gondolkodás történeti eltéréseinek és összefüggéseinek tudományos igényű megértéséhez, amire az aktuális politikai események kapcsán felélénkülő érdeklődés mellett a mindkét oldalon tapasztalható elfogultságok ellensúlyozására nagy szükség van.